

שעור ט: מצות מצוה

פסחים לה ע"א – לו ע"א

המשנה הפותחת את העיסוק במצה בפסח מתחילה במלים "אלו דברים שאדם יוצא בהם ידי חובתו בפסח". חובת אכילת מצה היא מצוה העומדת בפני עצמה, ואינה נובעת מאיסור אכילת חמץ. המצה היא "לחם עוני", והיא חלק ממצות ההקרבה של קרבן פסח: "על מצות ומרורים יאכלהו". עם זאת, יש קשר הדוק – על דרך ההיפוך, בין מצות מצה לבין איסור חמץ, שכן ההגדרה של חמץ ומצה היא בדיוק דבר והיפוכו. שעורנו יעסוק בהגדרה של המצה ומצוות אכילתה וביחסה להגדרת החמץ ואיסורו.

עיקרי השעור

- א. **מבנה וסדר במשנת מסכת פסחים**: מיקומה של הגדרת מצה בפרק שני של מסכת פסחים מעיד על היותה חלק מהגדרת חמץ. מיקומה בלוח הזמנים של המסכת, אחרי ביעור חמץ ולפני מנהגי עשית מלאכה בערב פסח, מורה שאפיית המצה היא מצוה חיובית ולא רק הכשר לאכילת המצה בערב.
- ב. **המצה כחיוב לעומת המצה כהעדר חמץ**: אפשר לראות את המצה כמצוה חיובית, כדוגמת ארבעת המינים בסוכות, ואפשר לראותה כמצוה המבוססת על שלילת החמץ – משנאסרה אכילת חמץ בפסח, אפשר לקיים אכילת פת רק במצה.
- ג. **מצוות מצה בתורה**: עיון בפרשת "החודש הזה לכם" מלמד ששני הממדים של אכילת מצה – גם המצוה החיובית וגם הממד השולל את החמץ מופיעים בה. זה בצד זה.
- ד. **המצה כמאפיין החג**: בפרשיות אחדות בתורה עומדת מצות אכילת מצה בפני עצמה כמאפיין של חג הפסח, בלי שום אזכור של הזיקה לאיסור אכילת חמץ.
- ה. **המצה כקרבן ולחם הקדשים**: יש ממד של חיוב באכילת מצה גם מחוץ לסדר הפסח, ובל' זיקה לחפזון ביציאה ממצרים – בכל עולם הקרבנות. הן כנלוה לקרבנות מן החי, והן כקרבן העיקרי במנחות שמן הצומח.
- ו. **המצה כבטיול למעלת הקודש**: המהר"ל מתנגד לפירוש המצה כזכר לשעבוד, ומבאר את הביטוי "לחם עוני" כביטוי חיובי המשקף את התכונות של המצה כמייצגת את ערכי החרות.
- ז. **המצה כשלילת החמץ**: הגישה הרואה במצה ביטוי לשלילת החמץ מובלטת במיוחד בשאר ימי הפסח, שבהם אין חובה לאכול מצה, ואכילת המצה היא רק בבחינת אכילת פת שלא החמיצה.
- ח. **אורז ודוחן**: מחלוקת תנאים אם אורז ודוחן כלולים בחמשת מיני דגן. הדיון מתמקד בשאלה אם אורז ודוחן מחמיצים או לא. מכאן, ששאלת ההחמצה נוגעת להגדרת הדגן גם בלי שיוך לענייני חמץ ופסח, שהרי השאלה נוגעת גם לתחומי הלכה אחרים.
- ט. **מצה בחלה ומנחות** המשנה במסכת חלה ומנחות מגדירה את מיני הדגן החייבים בחלה וראויים למנחות, באופן מקביל להלכות חמץ ומצה. יש מקום לדון בשאלה אם ההגדרה של הפת סביב שאלת ההחמצה היא הגדרה כללית שממנה נגזר גם דין מצה בפסח, או שהלכות חמץ ומצה השפיעו גם על תחומי הלכה אחרים.
- י. **מצה עשירה**: אין יוצאים במצה עשירה בליל הסדר כי לא מתקיים בה "לחם עוני". הוה-אמינא דחוויה בגמרא משקפת את רעיון הניגוד הגמור שבין חמץ ומצה – שמא חמץ שאין יוצאים בו ידי חובת מצה בפסח גם אין עוברים עליו משום חמץ.
- יא. **מצה עשירה בין לחם עוני לחמץ**: הדיון שמן התנאים ועד הראשונים והפוסקים בשאלת מצה עשירה – ופסולה בפסח, מביא לידי ביטוי את האופנים השונים של הגדרת מצה בפני עצמה ויחסה לחמץ.
- יב. **דרשות לחם עוני**: הדרשות השונות של התנאים ל"לחם עוני", שמן למדים סוגים שונים של מצה שיש יוצאים בהן ידי חובה משקפים היבטים שונים של הגדרת מצה שאינם תלויים כלל בהגדרת החמץ.
- יג. **יין שמן ודבש**: מחלוקת תנאים, ראשונים ופוסקים, במידת האיסור של לישה במיני משקים שונים, מבוסס גם על הגדרות שונות של פעולת החימוץ ואיסורה.
- יד. **חילוקים במי פירות**: חילוק מחודש של המנחת-חינוך ליישוב דעת הרמב"ם משקף הבט נוסף של הבדלי המאפיינים של מצה, והבנת המשמעות של יכולת החימוץ כגורם בהגדרת המצה.
- טו. **לסיכום**: קיים יחס ברור בין התפיסות הרעיוניות של מצות מצה לבין הביטוי שלהם בפרטי הלכות מצה.

א. מבנה וסדר במשנת מסכת פסחים

המשנה הראשונה במסכת פסחים העוסקת במצות מצה, היא משנה המגדירה מהם הדברים שאדם "יוצא בהם ידי חובתו בפסח".

אלו דברים שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח:

בחטים, בשעורים, בכוסמין, ובשיפון, ובשיבולת שועל. ויוצאין בדמאי ובמעשר ראשון שנטלה תרומתו, ובמעשר שני והקדש שנפדו, והכהנים בחלה ובתרומה, אבל לא בטבל, ולא במעשר ראשון שלט נטלה תרומתו, ולא במעשר שני והקדש שלא נפדו. חלות התודה ורקיקי נזיר, עשאן לעצמו - אין יוצא בהן, עשאן למכור בשוק יוצאין בהן.¹

דרך הסיודור היסודית של משנת מסכת פסחים היא דרך "כרונולוגית" – על פי הזמן. המשנה פותחת ב"אור לארבעה עשר", ודנה בדיני החמץ וביעורו. בהמשך, בפרק הרביעי, עוסקים ב"מקום שנהגו לעשות מלאכה בערבי פסחים" – שדן ביום ארבעה עשר. הפרק החמישי פותח את סדרת הפרקים העוסקים בקרבן הפסח, בלוח הזמנים של הקרבת התמיד והפסח, בשעות בין הערביים של יום ארבעה עשר, והפרק האחרון, העוסק בליל הסדר, פותח ב"ערבי פסחים סמוך למנחה". מבחינת הרצף הזה, מקומה של מצות מצה ומרור צריך היה להיות בתוך הפרק העשירי, שבו נדונים חיובי האכילה בלילה זה. יש הצדקה לבידול מהו חמץ בתוך הפרקים הראשונים, העוסקים בבדיקת חמץ וביעורו, ולכן מובן מדוע הפרק "אלו עוברין בפסח" המונה את תערובות החמץ המחייבות ביעור, צריך להכלל בחטיבה הראשונה של הפרקים, אולם הצבתן של שתי המשניות העוסקות בהגדרת מצה ומרור בתוך הפרק השני נראית תמוהה.

ההסבר המתבקש למיקומה של משנת "אלו דברים שאדם יוצא בהם ידי חובתו בפסח" המונה את חמשת מיני הדגן בהם ניתן לקיים מצות מצה הוא, שהמצה היא גם היפוכו של החמץ. מה שניתן לקיים בו מצות מצה, הוא גם מה שבהחמיצו הופך להיות איסור חמץ, ולכן נזכרה משנה זו בפתיחת החלק העוסק בהגדרת חמץ.² עם זאת, הניסוח של המשנה הזאת והבאות אחריה מכיל יותר מכך: אילו בהגדרת חמץ בלבד עסקינן, אפשר היה לנסח "אלו דברים שאדם עובר בהם איסור חמץ בפסח", או: "אלו מחמיצין". הניסוח על דרך החיוב מורה על קדימות הגדרת מצה לאיסור חמץ. כלומר: מבחינה רעיונית, מוגדרת תחילה המצוה החיובית של אכילת מצה, ורק בעקבותיה נגזר האיסור, הקובע שמה שאינו מצה הוא חמץ ואסור באכילה. במהלך השעור נדון באופן הזה של ייצוג היחס בין חמץ ומצה, וגם באופנים אחרים שגם להם יש בסיס במקרא ובמשנה.

עוד יש לתת את הדעת לכך, שבמשניות הבאות בעקבות משנת הגדרת מצה יש עיסוק בדרך האפיה. אמנם המשניות הסמוכות בסוף פרק שני ותחילת פרק שלישי עוסקות בחמץ, אולם בהמשך פרק שלישי מופיעות משניות של אפית מצה: משנה ג' המציעה פתרון להפרשת חלה בפסח, ומשנה ד' המתארת את סדר האפיה עצמו: "שלוש נשים לשות כאחת" וכו'. כך גם משנה ה', מתארת את הרגע של ההחמצה – אימתי תחשב העיסה לחמץ ונאסרת.

כפי הנראה מסדר המשניות, לא זו בלבד שאכילת מצה נחשבת למצוה עיקרית שממנה נגזרים גם דיני החמץ, אלא שלאפייית המצה יש תפקיד משמעותי בעיצובו של ערב הפסח, ועל כן השיבוץ של משניות אפייית מצה בין "אור לארבעה עשר" לבין "מקום שנהגו לעשות מלאכה בערבי פסחים" ו"תמיד נשחט בשמונה ומחצה", מלמד שאפייית המצה נחשבת ליותר מאשר הכשר מצוה, בשונה מבניית סוכה וקניית ארבעת המינים. עצם מעשה האפיה נחשב לחלק ממצות ההכנה לפסח. והדבר בא לידי ביטוי מובהק בשיטת ראשונים רבים, הסבורים שזמן אפית מצה מתחיל רק אחרי סיום ביעור החמץ, עד לדעה הקיצונית של סיעת ראשונים נכבדה, הסבורים

¹ משנה פסחים, פ"ב מ"ה, בבלי פסחים ל"ה א'

² פרקי המשנה אינם חופפים את הנושאים באופן מדויק. התופעה של התחלת נושא במשניות האחרונות של פרק והמשכו בפרק אחר, אינה נדירה. גם במסכת פסחים, המשניות האחרונות של פרק שני מתחילות את הדיון בהגדרת חמץ שעיקרו בפרק שלישי: "אלו עוברין".

שכשערב פסח חל בשבת, אין להקדים ולאפות מצות מצוה ביום ששי, אלא יש להמתין באפייתן עד מוצאי שבת – ליל הסדר עצמו.³

כמו כן, יש מכאן יסוד למנהג של אפית מצות מצוה. מנהג חסידים לאפות מצות מצוה בערב פסח אחר חצות, ואף לעשות זאת בטקס שיש בו דמיון להקרבת הפסח – תוך אמירת מזמורי הלל.⁴ סביר להניח שמנהג זה התקבל על מנת לקיים זכרון לקרבן הפסח שנעשה בימי הבית בשעות אלה, אולם על פי דברינו שלעיל, נראה שהאפשרות לתפוס את אפיית המצות כמעשה מצוה טקסי, דמוי קרבן, יסודה גם במשתמע מן הסדר שבמשנה ומן ההלכה האשכנזית, הרואה באפית המצוה חלק בלתי נפרד מ"סדר היום" של ערב פסח.⁵

כל הדברים הללו אמורים ביחס למצה. המשנה אודות הירקות הראויים למרור אינה יכולה להיות מוסברת בדרך זו. היא אכן איננה חלק מרצף המשניות של ערב פסח, ואין ענין המרור נזכר עוד במשניות ערב הפסח אלא רק במצות האכילה של הלילה. מסתבר, שמשנת מרור נסדרה בסמוך למשנת המצה משום הדמיון ביניהם, אך אין היא משקפת באותה מידה מעמד מיוחד של הכנה למצות אכילת מרור.

ב. המצה כחיוב לעומת המצה כהעדר חמץ

כאמור, מן המשנה עולה האפשרות להבין את החמץ כ"צד האפל" של המצה. אי הצלחה באפית מצה בזריזות מספקת גורמת להחמצה ועל כך הוטל איסור חמץ. עיקרו של הפסח בהיותו "חג המצות".

אולם אפשר להציג את תמונת הדברים בהיפוך גמור: החמץ נאסר לאכילה בפסח, והדרך היחידה שבה הותרה פת לאכילה היא מצה. מצה, במובן הזה, איננה דין חיובי ראשוני, אלא נגזרת של איסור חמץ. לפי התפיסה הזאת, מובן ריבוי האיסורים והמאמץ הגדול שנעשה לבעור החמץ, בו עסקנו בשעורים הקודמים: חובת הבדיקה והביטול, מצות הביעור ואיסור חמץ שעבר עליו הפסח, איסור בל יראה ובל ימצא וחומרת תערובות חמץ. מצות מצה היא משנית לאיסור הזה.

אין צורך להכריע בין שתי הגישות הללו. סביר יותר להניח ש"אלו ואלו דברי אלקים חיים" ושני ההיבטים משמשים יחדיו בעיצוב הלכות חמץ ומצה. לעתים יש ביניהם נפקא-מינה לדינא, ובודאי יש ביניהם נפקא-מינה להגות ומחשבה. יש ששני ההיבטים חיים בשלום זה בצד זה, ויש שהטיה לכאן או לכאן גורמת למחלוקת. כפי שיתבאר להלן.

ניתן להצביע על קיומה של ההבחנה הזאת במהלך שבוע הפסח. בליל הסדר, אכילת המצה היא מצות עשה, שמברכים עליה "אשר קדשנו במצותיו וצונו על אכילת מצה". בערב הראשון, ניכר המעמד המחייב והבכיר של אכילת מצה. מהדרים באכילת מצה שמורה משעת טחינה, מרבים באכילת "כזית" אחדים ומחמירים בשעורי ה"כזית". לעומת זאת, בשאר ימי הפסח אין חיוב אכילת מצה ואיסור חמץ הוא המושל בכיפה. בשאר הימים, המצה היא רק צורת הפת המותרת באכילה בעת קיומו של איסור חמץ. יש זמנים בתוך הפסח שבהם יש חיוב אכילת פת, כגון בשבת שבה חייבים לאכול פת בשל חובת שלש סעודות בשבת. אולם גם אז, אף שאכילת המצה מחויבת מדין הסעודה, אין היא מחויבת משום ערכה של המצה, אלא משום היותה הפת האפשרית היחידה. בשבת אוכלים מצה ולא לחם חמץ היא רק מפני שרובץ איסור על החלות הרגילות של כל שבת, ונאלצים ל"הסתפק" ברקיקי מצות.⁶ לכן, אין מברכים בימי הפסח על אכילת מצה, ומעמדה ככל פת רגילה בכל ימות השנה: "המוציא לחם מן הארץ".

ג. מצות מצה בתורה

אכילת המצה כמצוה מרכזית, שאיסור החמץ נגזר ממנה, מבוססת על פסוקים מפורשים בתורה. הדבר בולט במיוחד בפרשת "החדש הזה לכם" המתחילה בתאור פסח מצרים:⁷

³ לסיכום הדעות עי' בטור אורח חיים תנ"ח, ובבית יוסף שם. להרחבה בענין זה ראו מאמרו של יעקב גרטנר, [אפית מצה בערב פסח](#), סיני פב, תשל"ח.

⁴ מובא בספרי מנהגי חב"ד ובספר יסוד ושרש העבודה ועוד.

⁵ כמובן, אין להתעלם מכך שבתקופת המשנה לא אפו בדרך כלל פת לזמן ארוך, וטריות הלחם כמו גם המצה היתה מותנית בכך שתאפה סמוך לאכילתה. אולם לא נראה שזו היתה סיבה מספקת לאיחור אפית הפת עד אחרי חצות, שהרי גם בערב שבת אופים פת לשבת, ובכל זאת לא קיבלה אפית החלות לשבת מעמד טקסי ומרכזי כמו אפית המצה של פסח.

⁶ מכיון שמצה אינה פת ראויה לשבת, ובשאר שבתות השנה יש להעדיף על פניה חלה עשירה. ודאי לדעתם של אלו הפוסקים שבשאר ימות השנה מברכים על רקיקי מצה שלנו ברכת מזונות. (עי' שו"ת יחזה דעת ח"ג סימן יב).

⁷ שמות י"ב ח'

ואֶכְלוּ אֶת הַבֶּשֶׂר בְּלִילָה הַזֶּה צְלִי אֵשׁ וּמִצּוֹת עַל מְרִירִים יֵאָכְלוּ:⁸
הצווי הראשוני על אכילת מצה בפסח מופיע כחלק מסדר אכילת קרבן הפסח, יחד עם המרור. לאחר מכן, מועברת המצוה גם לפסח דורות, בנפרד מן הקרבן:

וְהָיָה הַיּוֹם הַזֶּה לָכֶם לְזִכְרוֹן וְחִגְתֶּם אֹתוֹ חֵג לַה' לְדִרְתֵיכֶם חֻקַּת עוֹלָם תִּחְגְּלוּ: שִׁבְעַת יָמִים מִצּוֹת תֹּאכְלוּ אֶךְ בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן תִּשְׁבְּתוּ שָׂאֵר מִבְּתֵיכֶם כִּי כָל אֲכַל חֻמֶץ וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הַהוּא מִיִּשְׂרָאֵל מִיּוֹם הָרִאשׁוֹן עַד יוֹם הַשְּׁבִיעִי: וּשְׁמֵרְתֶם אֶת הַמִּצּוֹת כִּי בְעֵצָם הַיּוֹם הַזֶּה הוֹצֵאתִי אֶת צְבָאוֹתֵיכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם וּשְׁמֵרְתֶם אֶת הַיּוֹם הַזֶּה לְדִרְתֵיכֶם חֻקַּת עוֹלָם: בְּרִאשׁוֹן בְּאַרְבַּעַת עָשָׂר יוֹם לַחֲדָשׁ בְּעֶרְב׃ תֹּאכְלוּ מִצַּת עַד יוֹם הָאֶחָד וְעֵשָׂרִים לַחֲדָשׁ בְּעֶרְב׃: שִׁבְעַת יָמִים שָׂאֵר לֹא יִמָּצָא בְּבֵיתְכֶם כִּי כָל אֲכַל מִחֻמֶּצֶת וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הַהוּא מִיִּשְׂרָאֵל בְּגֵר וּבְאֶזְרַח הָאֶרֶץ: כָּל מִחֻמֶּצֶת לֹא תֹאכְלוּ בְּכָל מוֹשְׁבֵיכֶם תֹּאכְלוּ מִצּוֹת:⁸

בפסוקים אלה, שהם המקור הראשון המרחיב את פסח מצרים למצוה לדורות, מודגשת חובת "ושמרתם את המצוה". תחילה "כי בעצם היום הזה הוצאתי...". בהמשך מתרחב הצווי מן היום האחד לשבעת הימים. מן הפסוקים משתמע שחיוב אכילת מצה הוא המניע את איסור אכילת חמץ והמצאותו.⁹ תחילה, מודגש במיוחד מעמדו של היום הראשון, הן לביעור חמץ: "אך ביום הראשון תשביתו" והן לאכילת מצה "בראשון בארבעה עשר יום לחדש בערב תאכלו מצוה". נראה כי ההמשך של שבעת הימים הוא הרחבה של היום הראשון, שהוא יום הזכרון ליציאת מצרים עצמה. בפסוקים האחרונים של הפיסקה, איסור בל ימצא מוסגר בתוך שני פסוקי מצוות מצה: הצווי על אכילתה ביום הראשון, מארבעה עשר לחדש ועד יום העשרים ואחד, ופסוק החתימה החוזר על הצווי: "בכל מושבותיכם תאכלו מצוה".

בהמשך הפרשה, כאשר מתוארת בתורה יציאת מצרים, ניתן טעם נוסף למצוה מצה, טעם של "בדיעבד":
(לד) וַיִּשָׂא הָעָם אֶת בִּצְקוֹ טָרֶם יְחֻמֶץ מִשְׁאֲרֵתָם צָרְתָּ בְשִׁמְלַתֶם עַל שִׁכְמָם: (לט) וַיֹּאפּוּ אֶת הַבִּצֵּק אֲשֶׁר הוֹצִיאוּ מִמִּצְרָיִם עֶגְתַּת מִצּוֹת כִּי לֹא חֻמֶץ כִּי גֵרְשׁוֹ מִמִּצְרָיִם וְלֹא יִכְלוּ לְהִתְמַהֵמֵה וְגַם צִדָּה לֹא עָשׂוּ לָהֶם:
בעוד שבראש הפרשה נשמע שהצווי על המצה הוא צווי ראשוני, כדרך לקיום מצוה הפסח, בחלק האחרון של הפרשה מתוארת אכילת המצה כתוצאה של היציאה בחפזון והעדר האפשרות לאפות חמץ. כאן נפתח הפתח לראות במצה העדר של פת חמץ, ולא צו חיובי ראשוני. השניות בין שני ההבטים של המצה גנוזה כבר בפרשת הפסח הראשונה שבתורה.¹⁰

ד. המצה כמאפיין החג

מעבר לניסוח הצווי בפרשת "החדש", אפשר להצביע על מקומות רבים בתורה, שבהם נראית המצה כיסוד מרכזי במהותו של החג. כך כבר בחזרה הראשונה על מצוה הפסח, בפרשת "והיה כי יביאך":
וְהָיָה כִּי יָבִיֵאךָ ה' אֶל אֶרֶץ הַכְּנַעַנִי וְהַחִתִּי וְהָאֱמֹרִי וְהַחִיִּי וְהַיְבוּסִי אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לְאַבְרָהָם לֵאמֹר לְךָ אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ וְעַבְדָּתָ אֶת הָעִבְדָּה הַזֹּאת בְּחֻמֶּץ הַזֶּה: שִׁבְעַת יָמִים תֹּאכַל מִצַּת וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי חֵג לַה': מִצּוֹת יֵאָכְלוּ אֶת שִׁבְעַת הַיָּמִים וְלֹא יֵרָאֶה לְךָ חֻמֶץ וְלֹא יֵרָאֶה לְךָ שָׂאֵר בְּכָל גְּבֻלְךָ:¹¹
המצה מוצגת כאן כחלק מעבודת החדש הזה, וכמצווה המאפיינת את החג. פעמיים נדרש לאכול מצה במשך שבעת הימים, ואיסור בל יראה נראה תנאי לקיומו של החג שבו נאכלות רק מצוה.

בפרשות אחדות בתורה מוצג הפסח כ"חג המצוה" בלבד, ואין בהן כל איזכור של איסור אכילת חמץ, כגון בפרשות המועדים התמציתיות, בשתי הבריתות של הר סיני, זו שלפניו זו שלאחרי חטא העגל:
אֶת חֵג הַמִּצּוֹת תִּשְׁמֹר שִׁבְעַת יָמִים תֹּאכַל מִצּוֹת כְּאֲשֶׁר צִוִּיתְךָ לְמוֹעֵד חֲדָשׁ הָאֶבִיב כִּי בּוֹ יֵצְאֶת מִמִּצְרָיִם וְלֹא יֵרָאוּ פְנֵי רִיקָם:¹²
אֶת חֵג הַמִּצּוֹת תִּשְׁמֹר שִׁבְעַת יָמִים תֹּאכַל מִצּוֹת כְּאֲשֶׁר צִוִּיתְךָ לְמוֹעֵד חֲדָשׁ הָאֶבִיב כִּי בְחֻמֶּץ יֵצְאֶת מִמִּצְרָיִם:¹³

⁸ שמות יב יד-כ

⁹ ע"י בשעורנו הקודם בענין כל יראה ובל ימצא.

¹⁰ זו תמונת ראי של כפל ההבטים של איסור חמץ, שנדון בשעור הקודם

¹¹ שמות יג ה-ז

¹² שמות כ"ג ט"ו

¹³ שמות ל"ד יח

גם בפרשת המועדות שבויקרא לא מוזכר איסור החמץ כלל:

אלה מועדי ה' מקראי קדש אשר תקראו אתם במועדם: בחדש הראשון בארבעה עשר לחדש בין הערבים פסח לה': ובחמשה עשר יום לחדש הזה חג המצות לה' שבעת ימים מצות תאכלו: ביום הראשון מקרא קדש יהיה לכם כל מלאכת עבודה לא תעשו: והקרבתם אשה לה' שבעת ימים ביום השביעי מקרא קדש כל מלאכת עבודה לא תעשו:¹⁴

וכך גם בפרשת המוספים בחומש במדבר:

ובחדש הראשון בארבעה עשר יום לחדש פסח לה': ובחמשה עשר יום לחדש הזה חג שבעת ימים מצות יאכלו: ביום הראשון מקרא קדש כל מלאכת עבודה לא תעשו:¹⁵
גם בפסח שני לא נזכר איסור החמץ כלל, אלא רק הצויו "על מצות ומרים יאכלהו".¹⁶ ושם גם אין בכלל איסור חמץ, ואפשר להקריב הפסח כש"חמץ ומצה אתו בבית".¹⁷

ה. המצה כקרבן ולחם הקדשים

הבנת מצות מצה כמצוה העומדת בפני עצמה שאינה נובעת מאיסור חמץ בפסח, קשורה למעמדה של המצה בשאר דיני הקרבנות. המצה מצטרפת לקרבנות רבים: בזבחים, קרבנות מן החי, היא נוספת לקרבן, ואילו במנחות היא מהווה בדרך כלל את עיקרו של הקרבן:

וכי תקרב קרבן מנחה מאפה תנור, סלת חלות מצת גלולת בשמן ורקיקי מצות משחים בשמן: ואם מנחה על המחבת קרבן סלת גלולה בשמן מצה תהיה:¹⁸

בחזרת מצות המנחות, בפרשת צו, מודגשת חובת אכילת המצה, ואיסור החמץ הוא כמין ביאור להגדרת המצה ואופן הכנתה:

וזאת תורת המנחה הקרב אתה בני אהרן לפני ה' אל פני המזבח: והרים ממנו בקמצו מסלת המנחה ומשמנה ואת כל הלבנה אשר על המנחה והקטיר המזבח ריח ניחח אצקרתה לה': והנותרת ממנה יאכלו אהרן ובניו מצות תאכל במקום קדש בחצר אהל מועד יאכלוה: לא תאפה חמץ חלקם נתתי אתה מאשי קדש קדשים הוא כחטאת וכאשם:¹⁹

במרבית הקרבנות, חלק הפת שבהם צריך להיות מצה. יש גם יוצאים מן הכלל שבהם נצטוו במפורש על הבאת חמץ, כגון לחמי תודה ושתי הלחם שבחג העצרת. בקרבן השלמים מודגשת ההבחנה בין שני הסוגים:

וזאת תורת זבח השלמים אשר יקריב לה': אם על תודה יקריבנו והקריב על זבח התודה חלות מצות גלולת בשמן ורקיקי מצות משחים בשמן וסלת מרבכת חלת גלולת בשמן: על חלת לחם חמץ יקריב קרבנו על זבח תודת שלמיו:²⁰

חובת המצה במנחות מפורש ככלל יסודי במסכת מנחות:

כל המנחות באות מצה חוץ מחמץ שבתודה ושתי הלחם שהן באות חמץ... כל המנחות נלושות בפושרין ומשמרן שלא יחמיצו ואם החמיצו שיריה עובר בלא תעשה שנאמר "כל המנחה אשר תקריבו לה' לא תעשה חמץ" וחייבים על לישתה ועל עריכתה ועל אפייתה.²¹

נמצאנו למדים, שבדיני המנחות ישנה מערכת דיני חמץ ומצה הדומה לדיני הפסח. וכפי שיבואר עוד להלן.

הניסוח של הקרבת הזבחים עם החלות מלמד על כך שיש משמעות לשילוב שבין הבשר לבין הלחם בעולם הקרבנות. דוגמה מובהקת לכך נמצא בפרשת המילואים. בצווי נאמר:

וזה הדבר אשר תעשה להם לקדש אתם לכהן לי לקח פר אחד בן בקר ואילם שנים תמימים: ולחם מצות וחלת

¹⁴ ויקרא כג ד – ח

¹⁵ במדבר כ"ח, טז – יח

¹⁶ במדבר ט' י"א

¹⁷ משנה ונגמרא שעליה, פסחים צ"ה ב'.

¹⁸ ויקרא ב': ד-ה

¹⁹ ויקרא ו' ז-י.

²⁰ ויקרא פרק ז: יא-יב

²¹ מנחות פ"ה משנה א-ב

מצת בלולת בשמן ורקיקי מצות משחים בשמן סלת חטים תעשה אתם²²

ובביצוע:

וישקט ויקח משה מדמו ויתן על תנוך אָזן אהרן הימנית ועל בֶּהֶן יְדוֹ הימנית ועל בֶּהֶן רגלו הימנית: ויקרב את בני אהרן ויתן משה מן הדם על תנוך אָזְנָם הימנית ועל בֶּהֶן יָדָם הימנית ועל בֶּהֶן רגלם הימנית ויזרק משה את הדם על המזבח סביב: ויקח את החלב ואת האליה ואת כל החלב אשר על הקרב ואת יתרת הכבד ואת שתי הכליות ואת חלבֵהֶן ואת שוק הימין: ומסל המצות אשר לפני ה' לקח חלת מצה אחת וחלת לחם שֶׁמֶן אחת ורקיק אחד וישם על החלבים ועל שוק הימין: ויתן את הכל על כפי אהרן ועל כפי בניו ויגף אתם תנופה לפני ה':²³

מעשה ההקדשה וההקרבה נעשה על ידי תנופת הבשר והלחם יחדיו. פרשת המילואים דומה למצוות הפסח לא רק בשילוב הזבח עם המצות, אלא גם במעשה ההקדשה הנעשה בדם הקרבן. רעיון דומה לנתינת הדם על המזוזות ועל המשקוף במצרים, כביטוי של הקדשת בתי ישראל והבדלתם מבתי מצרים.

גם אכילת הקרבן מדגישה את צירוף הבשר והלחם:

ואכל אהרן ובניו את בשר האיל ואת הלחם אשר בסל פתח אהל מועד: ואכלו אתם אשר פָּרַח בָּהֶם לְמַלֵּא אֶת יָדָם לְקַדֵּשׁ אֶתְּם וְזָר לֹא יֹאכַל כִּי קֹדֶשׁ הֵם: וְאִם יוֹתֵר מִבָּשָׂר הַמְּלֵאִים וּמִן הַלֶּחֶם עַד הַבֶּקֶר וְשִׂרְפֹת אֶת הַנוֹתֵר בָּאֵשׁ לֹא יֹאכַל כִּי קֹדֶשׁ הוּא:²⁴

האכילה היא אכילת קודש, היא נתיחדה לאלו שמתקדשים בה, "וזר לא יאכל" – כשם שבפסח "כל בן נכר לא יאכל בו", והנותר – כמו הנותר מן הפסח, אסור באכילה.

מבנה דומה מצוי גם בפרשת הנזיר:

והקריב את קרבנו לה' כֶּבֶשׂ בֶּן שָׁנָתוֹ תְּמִים אֶחָד לְעֹלָה וּכְבֹשֶׂה אֶחָד בֵּת שְׁנֵתָה תְּמִימָה לְחֻטָּאת וְאֵיל אֶחָד תְּמִים לְשִׁלְמִים: וְסַל מִצֹּת סֹלֶת חֲלֹת בְּלֹלֶת בְּשֶׁמֶן וְרִקִּיקֵי מִצֹּת מְשֻׁחִים בְּשֶׁמֶן וּמִנְחָתָם וְנִסְפֵיהֶם: וְהִקְרִיב הַכֹּהֵן לְפָנָי ה' וְעָשָׂה אֶת חֻטָּאתוֹ וְאֶת עֹלֹתוֹ: וְאֶת הָאֵיל יַעֲשֶׂה זָבַח שְׁלָמִים לַה' עַל סַל הַמִּצֹּת וְעָשָׂה הַכֹּהֵן אֶת מִנְחָתוֹ וְאֶת נִסְכּוֹ: וְגִלַּח הַנְּזִיר פָּתַח אֶהֱל מוֹעֵד אֶת רֹאשׁ נְזָרוֹ וְלָקַח אֶת שְׁעַר רֹאשׁ נְזָרוֹ וַיִּתֵּן עַל הָאֵשׁ אֲשֶׁר תַּחַת זָבַח הַשְּׁלָמִים: וְלָקַח הַכֹּהֵן אֶת הַזֶּרַע בְּשֵׁלָה מִן הָאֵיל וְחֲלֹת מִצָּה אֶחָד מִן הַסַּל וְרִקִּיק מִצָּה אֶחָד וַיִּתֵּן עַל כְּפֵי הַנְּזִיר אַחַר הַתְּגַלְחוֹ אֶת נְזָרוֹ:²⁵

גם אצל הנזיר, כמו בהקדשת המילואים וכמו בפסח מצרים, הקרבת הזבח בצירוף עם "סל המצות" היא חלק מתהליך של כפרה וטהרה.

אם רואים את אכילת המצה כחלק בלתי נפרד ממצות זבח הפסח, מן הראוי היה שחיוב אכילתה יהיה רק בצמוד לפסח. אכן, כך הוא הדין ביחס למרור, שמצוותו מופיעה רק בצמוד לאכילת פסח. בשל הפסוקים הנוספים שבהם נאמר במפורש "בערב תאכלו מצות" לגבי מצה, למדו על קיומו של חיוב עצמאי למצה, גם בהעדר קרבן פסח.²⁶ כמו כן, הפסוקים המחייבים אכילת מצה בשאר הימים, מנתקים לגמרי בין חיוב אכילת המצה לבין הקרבן. אף על פי כן, גם אם תופסים את חיוב המצה כחיוב שעומד בפני עצמו, עדיין אין זה מונע מלראותו כחלק מאכילת הקדשים של פסח. וכך משמע קצת בפרשת הפסח שבחומש דברים:

וּזְבַחַת פֶּסַח לַה' אֱלֹהֶיךָ צֹאן וּבִקֵּר בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' לְשִׁכְּן שְׁמוֹ שָׁם: לֹא תֹאכַל עֲלִיו חֶמֶץ שִׁבְעַת יָמִים תֹּאכַל עֲלִיו מִצֹּת לֶחֶם עֲנִי כִּי בְּחֶפְזוֹן יִצְאֶת מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לְמַעַן תִּזְכֹּר אֶת יוֹם יִצְאֹתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ: וְלֹא יֵרָאֶה לְךָ שֹׂאֵר בְּכָל גְּבֻלְךָ שִׁבְעַת יָמִים וְלֹא יֵלִין מִן הַבָּשָׂר אֲשֶׁר תִּזְבַּח בְּעֶרְבֵי יוֹם הָרִאשׁוֹן לְבִקֵּר:²⁷

אכילת המצות ואיסור החמץ נזכרים אגב קרבן הפסח: "לא תאכל עליו חמץ" – "תאכל עליו מצות". גם איסור "לא יראה לך שאור" מופיע בהקבלה ל"לא ילין מן הבשר אשר תזבח בערב הראשון". מן הפסוקים הללו משתמע שמצות אכילת מצה ואיסור חמץ בכל שבעת הימים הם המשך לדין קרבן הפסח, אלא שזמנו של קרבן הפסח מסתיים ביום הראשון ואילו המצה והחמץ נמשכים לכל שבעת הימים. אפשר, שמכיון שבכלל "צאן ובקר"

²² שמות כט: א-ב

²³ ויקרא ח' כ"ג – כ"ז

²⁴ ויקרא כט לב – לד

²⁵ במדבר ו' יד – יט

²⁶ וכפי שיפורש בהרחבה בשעורנו הבא, בענין המרור.

²⁷ דברים ט"ז ב- ד

כלולה גם חגיגה,²⁸ וזו יש לה תשלומין כל שבעה,²⁹ ממשיכים להתייחס אל המצה כל שבעה כחלק מקרבנות החגיגה.

דוקא מפני שמצות מצה לא הוצמדה לגמרי לקרבן הפסח, אפשר לומר שגם כאשר אין מקדש ואין קרבנות, נשתמר ההיבט הקדשי של מצות אכילת מצה, כפי שהיתה גם בזמן שהקרבן היה קיים. ובמובן הזה, אפשר לראות את ליל הסדר כולו, ובמיוחד את מצות אכילת מצה שבו – כקיום חלקי של סדר הפסח מימי הבית. לא בזכרון בלבד מדובר, אלא בקיום חלקי ממש. ובמובן הזה, כל שלחן סדר דומה במעט למזבח ועורכי – לכהנים משרתים, ולישראל השותפים במעשה הקרבן.

יש לזכור שבסופו של דבר מצות אכילת מצה כחיוב עשה קיימת רק לבילי הפסח הראשון, גם בזמן שאין המקדש קיים. ואילו אכילתה בשאר הימים היא רק רשות. לפי זה, מתחזקת עוד יותר סברת ההקשר בין המצה לקרבן הפסח, גם בעת שאין קרבן הפסח קיים.

1. המצה כביטוי למעלת הקודש

המהר"ל הסביר באריכות את טעם מצות המצה והתפלמס עם הסבורים שיש במצה זכרון לשעבוד מצרים. הוא דוחה את הפירושים הללו מכל וכל, ונוקט בעמדה שהמצה מורה אך ורק על הגאולה, שהיסוד הנפשי שהיא מעוררת הוא ענין החרות. ובכך גם מובן מדוע היא מהותית לא רק לפסח אלא גם לשאר עניני קדשים. ואלו מקצת דבריו:

המצה מורה על הגאולה כאשר ידוע והמרורים על השעבוד לומר כי הכל בכחו שהוא המוחץ והוא הרופא... שעיקר המצה מורה על הגאולה כמו המרורים שמורה על שעבוד, כי המרירות מורה שעבוד, לפי שהאדם מתפעל מן המרירות כמו שמתפעל המשועבד לכך המרורים מורים על השיעבוד, וכן המצה שנקראת מצה בשביל שאין בה טעם כלל והאוכלה לא יקבל שום התפעלות...

ועוד דע כי אי אפשר שיצאו ישראל מן השעבוד כי אם על ידי הקב"ה בעצמו, ולא מצד המזל ולא בשום צד זולת זה כמו שיתבאר בעזרת השם יתברך. ולפיכך לא יצאו ישראל במדריגה שיש בה זמן רק במדריגה שאין בה זמן, כי כל הדברים נופלים תחת הזמן ונבראים בזמן זולת השם יתברך שאינו נופל תחת הזמן. ולכך אסר להם החמץ שהויתו נעשה בזמן וצוה על המצה שהויתה בלא זמן, ולפיכך היה אכילתם ביציאתם לחירות המצה שאין לה המשך זמן כלל ואסר להם החמץ שנעשה בזמן, כי ישראל יצאו לחירות במדריגה אלהית שאין בה זמן. ולפיכך נתן הכתוב הסבה באכילת מצה שלא הספיק בצקת אבותינו להחמיץ עד שנגלה עליהם מלך מלכי המלכים וגאלם...

ועוד פרשנו כי המצה פשוטה שהרי אין בה שאור, וכל דבר שהוא פשוט מבלי שמצטרף אליו דבר הוא ענין החירות, שהרי המשועבד יש בו צירוף שהוא מצטרף אל אשר הוא אדון לו משעבד בו, ומי שהוא בן חורין עומד בעצמו אין לו צירוף כלל רק עומד בעצמו.³⁰

שלושה ערכים מרכיבים את עקרון החרות הגנוז במצה. האחד: "האוכלה לא יקבל שום התפעלות", כוונת המהר"ל למושג "הפעלויות" הידוע בכתבי הפילוסופים לרגשות המושפעים מאירועים חיצוניים. אלו נחשבים לפחותים ביחס לשכל שהוא מבוקר ושולט בתגובות ובהתייחסות למציאות. אדם בן חורין אינו נתון להתפעלות חיצונית אלא שולט בתגובותיו. האכילה של מאכל שאין בו טעם כלל, מורה על שליטה גמורה בתאות האכילה והעדר השפעת הטעם הגשמי והזדקקות לו.

המרכיב השני: "אינו נופל תחת הזמן". זמן הוא גורם משעבד. אם בדוגמה של חמץ עסקינן, הרי מי שאופה חמץ, חייב להשתהות ולהמתין עד שהעיסה תחמיץ. ברגעים אלו, אין האפיה נתונה בשליטתו אלא הוא נתון תחת "ממשלת הזמן". אכילת מצה מורה על ישירות הפעולה של האדם וכפיפותה לגמורה לרצון האלקי.

המרכיב השלישי: הפשיטות. מי שהוא פשוט מבלי שמצטרף אליו דבר הוא בן חורין. כאן מנסח המהר"ל עקרון מרכזי שלישי של החרות, היותו של האדם בלתי תלוי בשום גורם אחר, ועמידתו בפני עצמו. המצה מהווה סמל להסתפקות בעצמיות ובחוסר תלות באחרים.

²⁸ דברים טז ב' ורש"י שם.

²⁹ מכילתא דרשב"י שמות יב יד. משנה חגיגה א' ו'.

³⁰ ספר גבורות השם - פרק לו

זו הדרך שבה מסביר המהר"ל גם את השם "לחם עוני". בניגוד למשתמע מן ההגדה ולאמור במפורש אצל רבים מן המפרשים, סבור המהר"ל שאין לפרש עוני במובן השלילי. וזו לשונו:

...הא לחמא עניא וכו'. יש לשאול למה נקרא המצה לחם עוני והרי אפשר שהיא נאה כמצת שלמה ועל שם מה נקראת המצה לחם עוני? וראיתי לקצת אשר רצו לפרש דברי הגדה הזאת דלכך נקרא עוני מפני שהיא נמוכה ואינה גבוה שהחמץ כאשר נתחמץ הוא נעשה גבוה ומצה היא נמוכה כמו העני הזה לכך הוא לחם עוני. הטעם השני פת המצה היא קשה להתעכל באצטומכא ולכך היא מאכל עני כדי שלא יתעכל המזון במעיו, וזהו שאומרים "הא לחמא עניא דאכלו אבהתנא בארעא דמצרים", פירוש כי במצרים היו מצרים מאכילים את ישראל מצה כדי שיתאחר באצטומכא שלהם ולא יתעכל שדרך להאכיל המצה לעבדים העושים את העבודה, ע"כ דבריהם. והם דברים שיכחיש הכתוב והאמת, כי לא נמצא בשום מקום לא בכתוב ולא במשנה ולא בתלמוד שהמצרים היו מאכילים את ישראל מצה...

אמנם פירוש הדבר כי המצה נקרא לחם עוני הפך מצה עשירה, שכאשר יש בה שמן ודבש נקראת עשירה כי הדבר הזה מעשיר הלחם, וזה כי העני שאין לו אלא עצמו ואין לו ממון רק עצמו וגופו, והמצה גם כן כאשר אין בה רק עצם העיסה שעצמות העיסה הוא המים והקמח וזהו עצמות עיסה ובהו לחם עוני. ואם יש בו שאור או חמץ טעם השאור והחמץ הוא נוסף על עצם העיסה, וזה הוא יותר עשיר מן מצה עשירה כי מצה עשירה בשביל שיש בה משקה זה עשירות שלה, ואמנם עיסה שיש בה שאור או חמץ יצאה יותר מענין מצה שיש בגוף העיסה חמץ ולכך המצה היא לחם עוני. ואולי יקשה לך מה ענין העניות אל החירות והלא שני הפכים הם החירות והעניות. הלא דבר זה אין קשיא כי העניות בעצמו הוראה על הגאולה שאין ענין הגאולה רק שיוצא ואין לו שום צירוף אל זולתו, לא כמו העבד שאינו עומד בעצמו ויש לו צירוף אל זולתו הוא האדון, לכך הדבר שיש בו עשירות אינו עומד בעצמו רק יש לו צירוף אל קנינו ואין בזה גאולה, אבל הדבר שיש בו עניות ואין לו קנין רק עומד בעצמו שייך בו גאולה, כי אילו היה המצה שהיא לחם עוני מורה על בני אדם שהם בני חורין היה לך לשאול והלא אין העניות סימן חירות כלל, אבל לחם עוני הזה הוא בא על עצם היציאה לחירות ועצם היציאה לחירות אינו כי אם בהסתלק ענין הצירוף שלא יהיה נמצא הצטרפות כלל וכאשר אין כאן הצטרפות אז נמצאת גאולה...³¹

המהר"ל מציג את הפירושים המסבירים ש"לחם עוני" הוא זכרון לשעבוד ולצרות ודוחה אותם. בעיניו, העוני הוא בסיס החרות. אדם הזקוק למותרות, ל"מצה עשירה" הוא פחות חופשי מן העני שאין לו כלום. מי שתלוי במשפחה, במקום עבודה, בקשרים חברתיים, בחובה לפרנס את ביתו ולשמור על רמת חיים מסוימת, כבול יתר על המידה. היחפן הבודד המסתפק במועט הוא בן חורין. כמובן, המהר"ל אינו מטיף לחיי נזירות כדרך להשגת החרות, הוא מדבר על המצה כסמל, ועל הצורך להגיע לחרות פנימית גם בתוך חיים מסודרים של בית, משפחה וקהילה. המצה מסמלת בפשיטותה הראשונית את החרות הקיצונית, שהיא אידיאלית רק כערך מופשט והישג מוסרי, ולא כדרך חיים מעשית. לכן מקומה רק בפסח בעולם המקדש וקדשיו, אך לא בחיי היום יום של אדם מישראל.

ז. מצה כשילית החמץ

עד כאן, הצגנו את מצות אכילת מצה כמצוה ראשונית, כחלק ממצוות ליל הסדר, שהן זכר לפסח מצרים. לקרבן הפסח שהוקרב בו, ולמצות ולמרורים שנאכלו עמו. וכן, כחלק מתודעה כללית של אכילת מצה כחלק מקרבן המשותפת עם אופן העלאת הזבח ואכילתו בשאר הלכות הקדשים. עתה, נעבור להתבונן בהיבט האחר של המצה – כאפשרות היחידה לאכול לחם שאינו חמץ בחג.

לפי הגישה הזאת, אין המצה אלא ה"היכי תמצוי" לאכול פת בעת איסור החמץ. איסור חמץ, כפי שפורש בתורה, יש לו יסוד עצמי בפסח – באשר לא הספיק בצקם של ישראל להחמיץ. מעבר לכך, כפי שהוסבר בשעורינו הקודמים, יש לחמץ היבט של פגם ושלייה, שבגללו הוא נאסר גם בקדשים.

במידה מסוימת, כך משתמע גם מפרשת הפסח שבדברים, נחזור ונעיין בה:

וְזָבַחְתָּ פֶּסַח לַה' אֱלֹהֶיךָ צֶאֱן וּבֶקֶר בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' לְשִׁכְן שְׁמוֹ שָׁם: לֹא תֹאכַל עֲלֵיו חֲמֵץ שִׁבְעַת יָמִים תֹּאכַל עֲלֵיו מִצוֹת לֶחֶם עֹנִי כִּי בַחֲפִזוֹן יֵצֵאת מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לְמַעַן תִּזְכֹּר אֶת יוֹם צֵאתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ: וְלֹא יֵרָאֶה לְךָ שָׂאֵר בְּכֹל גְּבֻלְךָ שִׁבְעַת יָמִים וְלֹא יֵלִין מִן הַבָּשָׂר אֲשֶׁר תִּזְבַּח בְּעֶרְבַי בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן לְבֶקֶר:³²

³¹ גבורות השם פרק נ"א

³² דברים ט"ז ב - ד

בשונה מהאמור למעלה, אפשר להתבונן בפרשה זו גם באופן אחר, ולהצביע על כך שקדם בה איסור החמץ למצוות אכילת מצה. "לא תאכל עליו חמץ", קודם ל"שבעת ימים תאכל עליו מצות". המצה מוצגת כלחם חסר – "לחם עוני". אמנם, ראינו לעיל בדברי המהר"ל שעוני זה נדרש לחיוב, כאמצעי לחרות וביטויה. אולם אי אפשר להתעלם מן המובן הפשטי של "לחם עוני": סוג פחות של לחם. לחם עני, או לחם שעניים אוכלים אותו. יש צורך לתרץ ולהצדיק זאת, במילים: "כי בחפזון יצאת מארץ מצרים". לפי הקריאה הזאת, עיקרה של המצווה באיסור החמץ. שגם הוא, כמו מצוות מצה, משותף לקרבן פסח ולשאר קדשים. וכפי שהוסבר בשעור הקודם, סילוק החמץ מסמל את סילוק גבהות הלב, הגאווה והיוהרה, יצר הרע ואפילו עבודה זרה. המצה, בהקשר הזה, אינה נתפסת כסמל חיובי אלא כמאכל "נטול חמץ".

ח. אורז ודוחן

מן המשנה הפותחת את הדיון במצה בפסח נשמע שהמוקד הוא ההגדרה החיובית של מצה. מכך שהחמץ מוצג רק ככשולן בייצור מצה, ניתן להבין שחמץ הוא ההבט השלילי, הניגודי, של המצה. מסוגית הגמרא נוצר רושם הפוך:

הני - אין, אורז ודוחן - לא. מנהני מילי? אמר רבי שמעון בן לקיש, וכן תנא דבי רבי וכן תנא דבי רבי אליעזר בן יעקב: אמר קרא: "לא תאכל עליו חמץ שבעת ימים תאכל עליו מצות", דברים הבאים לידי חימוץ - אדם יוצא בהן ידי חובתו במצה, יצאו אלו שאין באין לידי חימוץ אלא לידי סירחון.³³

ריש לקיש, וכן התנאים דבי רבי ישמעאל ודבי רבי אליעזר בן יעקב, סבורים שהגדרת מצה היא על דרך השלילה. מצה היא לעולם פת שיכולה היתה להחמיץ ולא החמיצה. העדר ההחמצה מגדיר את המצה.

על פי הנחה זו מתנהל בהמשך הדיון על היחס בין משנתנו לבין שיטת רבי יוחנן בן נורי:

מתניתין דלא כרבי יוחנן בן נורי, דאמר: אורז מין דגן הוא, וחייבין על חימוצו כרת.

דתניא: רבי יוחנן בן נורי אוסר באורז ודוחן, מפני שקרוב להחמיץ. איבעיא להו: שקרוב להחמיץ - דקדים ומחמיץ, או דילמא קרוב להחמיץ הוי, חמץ גמור - לא הוי.

תא שמע, דתניא, אמר רבי יוחנן בן נורי: אורז מין דגן הוא, וחייבין על חימוצו כרת, ואדם יוצא בו ידי חובתו בפסח.

לפי המסקנה של הגמרא, רבי יוחנן בן נורי אינו חולק על העקרון של המשנה, שרק דבר שמחמיץ יכול להחשב למצה אם לא החמיץ. אלא שהוא חולק על המקרה המסוים של אורז ודוחן, אם יש בהם כדי להחמיץ או לא.

בנוסח המכילתא הדברים מפורשים אף יותר:

שבעת ימים מצות תאכלו. שומע אני כל מצות במשמע? תלמוד לומר: "לא תאכל עליו חמץ", לא אמרתי אלא דבר הבא לידי מצה וחמץ, ואי זה זה? אלו חמשת המינין, ואלו הם: החטים והשעורים והכוסמי' ושבולת שועל ושיפון. יצאו האורז והדוחן והפרגין והקטניות והשומשמיין שאין באין לידי חמץ ומצה אלא לידי סירחון. "שבעת ימים מצות תאכלו", שומע אני אף מעשה קדרה במשמע? תלמוד לומר: "לחם".³⁴

היה מקום, לפי ההוה-אמינא, לפרש שמצות שצותה עליהן תורה, "כל מצות במשמע". ניתן לייצר ריקים מכל מינים קמחים, וכולם יעמדו בקריטריון של העדר חמץ. אבל, הדרישה של המכילתא יוצרת את המצב שהמצה אינה מין מאכל לעצמו, אלא נגזרת של פת חמץ. רק דגנים שמחמיצים, שיכולים לשמש כפת חמץ ושעוברים עליהם באיסור חמץ בפסח, יכולים להיות ראויים למצה, שכן המצה מוגדרת כפת עם פוטנציאל החמצה שלא התממש. היקש לחמץ מלמד שמצה חייבת להיות ניגודו של החמץ, ולא די בכך שתהיה "כשרה לפסח" בהיותה עשויה ממוצרים נטולי חשש חמץ.

ט. מצה בחלה ובמנחות

כמו משנתנו, גם המשנה במסכת חלה ובמסכת מנחות מגדירות את חמשת מיני דגן כחמשה המינים היחידים שבהם חייבים בחלה, באיסור חדש ובעוד הלכות המתיחסות לפת או ל"דגן". וכך לשון המשניות:

חמשה דברים חייבים בחלה: החטים והשעורים והכוסמיין ושבולת שועל ושיפון, הרי אלו חייבין בחלה, ומצטרפין

³³ פסחים לה ע"א

³⁴ מדר"י מס' דפסחא בא פרשה ח.

זה עם זה ואסורין בחדש מלפני הפסח ומלקצור מלפני העומר ואם השרישו קודם לעומר העומר מתירן ואם לאו אסורין עד שיבא העומר הבא. האוכל מהם כזית מצה בפסח יצא ידי חובתו, כזית חמץ חייב בהכרת. נתערב אחד מהם בכל המינים הרי זה עובר בפסח. הנודר מן הפת ומן התבואה אסור בהם דברי רבי מאיר, וחכמים אומרים: הנודר מן הדגן אינו אסור אלא מהן וחייבין בחלה ובמעשרות:³⁵

במבט ראשון, במצות הפרשת חלה ובאיסור חדש אין מקום בכלל להשתמש ביכולת החימוץ כמקור להגדרת המינים החייבים. ראוי היה להגדיר את המינים החייבים לפי המושגים שבהם משתמשת התורה בתאור המצוה. "עריסותיכם" בחלה, "לחם הארץ" בחדש, "תבואתך" ו"דגנך". מן המשנה בחלה משמע שעיקר הגדרת חמשת הסבר זה, ההגדרה הבסיסית של פת החייבת בחלה אינה תלויה כלל בחמץ. אלא אדרבה, משהוגדר שמחמשה מינים אלו נעשית חלה, מגדירים לפיהם את מושג הפת בכלל, ומכאן נחצב מושג המצה בפסח, וניגודו, החמץ, כאשר הדגנים הללו החמיצו.

הירושלמי פירש את הלכת חלה על פי פסחים:

חמשה דברים חייבין בחלה כו' כתיב "והיה באכלכם מלחם הארץ תרימו תרומה לה" יכול יהו כל הדברים חייבין בחלה? תלמוד לומר "מלחם" ולא כל לחם. אם "מלחם" ולא כל לחם אין לי אלא חטיין ושעורין בלבד, כוסמין שיבולת שועל ושיפון מניין? תלמוד לומר "ראשית עריסותיכם" ריבה. וריבה הכל?

ר' יוסי בשם ר' שמעון, תני רבי ישמעאל כן, רבי יונה רבי זעירא רבי שמעון בן לקיש בשם רבי ישמעאל, אמר רבי מנא: אזלית לקיסרין ושמעית רבי אחווה ורבי זעירא ואבא הוה אמר ליה בשם רבי ישמעאל אומר: נאמר לחם בפסח ונאמר לחם בחלה מה לחם שנאמר בפסח דבר שהוא בא לידי מצה וחמץ אף לחם שנאמר בחלה דבר שהוא בא לידי מצה וחמץ. ובדקו ומצאו שאין לך בא לידי מצה וחמץ אלא חמשת המינים בלבד. ושאר כל הדברים אינן באין לידי מצה וחמץ אלא לידי סירחון.

תני אמר רבי יוחנן בן נורי קרמית חייבת בחלה רבי יוחנן בן נורי אמר באה היא לידי מצה וחמץ ורבנין אמרין אינה באה לידי מצה וחמץ. ויבדקוה? על עיקר בדיקותה הם חולקין: ר' יוחנן בן נורי אמר בדקוה ומצאו שהיא באה לידי מצה וחמץ ורבנין אמ' בדקוה ולא מצאו אותו שהיא באה לידי מצה וחמץ.³⁶

התנאים בירושלמי סבורים שהגדרת חלה תלויה בפסח, מפני שאין בביטוי "לחם" ובביטוי "ראשית עריסותיכם" כדי להגדיר מהם בדיוק סוגי הקמחים והעיסות הנחשבים ללחם לענין חלה ומה לא. הניסוח "מלחם" נשמע ניסוח ממעט. אולם "ראשית עריסותיכם" מתיחס, ללא הבחנה, לכל סוגי העיסות. משום כך, נזקקת הלכת חלה לבירור הגדרת הלחם ממקור אחר, והיא נוטלת זאת מן הפסח. מכיון שבפסח הפת מוגדרת כמצה, דהיינו כ"לא חמץ", אזי יש להגדיר את הפת כדגן שהחמיץ, נגד ההג' יש הגדרה ברורה שמצה היא דבר שיש בו פוטנציאל החמצה שלא מומש, יש לבחון מה מגיע לכלל חימוץ ומתוך כך להגדיר מהותו של "לחם".

ועדיין, אפשר להתבונן על הלימוד הזה בשני אופנים. אפשר לומר, שהלימוד הזה מחזק את ההנחה שמצה אינה מוגדרת אלא כהיפוכו של חמץ. אבל אפשר לומר בדרך שונה במקצת: הגדרת הלחם מצויה בחלה ובמנחות כמו גם בפסחים. אף על פי שבחלה ובחדש אין כל משמעות להבחנת חמץ ומצה, והבחנה זו שאולה מפסחים. נמצא, שהקביעה שחמשת מיני דגן נחשבים ללחם היא הגדרה בסיסית, ראשונית של המושג לחם. בצק שנאפה מקמח שאינו חמשת מיני דגן, לאו שמיה לחם, ולכן גם לא יוצאים בו ידי חובת מצה בפסח. העובדה שהגדרת הלחם נעשית על פי חמץ ומצה והיא שאולה מדין הפסח, איננה מעידה על כך שמצה היא דווקא "לא חמץ". אלא שבכלל, המושג של לחם נקבע מאפשרות ההחמצה. אמנם, נראה שהפירוש המרווח יותר אכן מזהה את המצה כניגודו של החמץ, את יסוד ההבחנה הזאת בפסח, ואת השימוש המשני שלה בחלה ומנחות כתוצאה מכך שהגדרת הפת הבסיסית בתורה כולה אכן מיוסדת על דיני חמץ ומצה.

³⁵ משנה חלה א' א-ב, ועי' מנחות פ"י מ"ז

³⁶ ירושלמי חלה פ"א ה"א נ"ז ע"א.

לעומת זאת, קיים מקור אחר בירושלמי מלמד בפירוש על קיומה של הגדרה עצמית ללחם העשוי ממיני דגן, שאינה קשורה כלל לחמץ ומצה:

רבי שמואל בר נחמן שמע כולהו מן אהן קרייא ושם חיטה שורה ושעורה נסמן וכוסמת גבולתו ושם חיטה אלו החטים שורה זו שיבולת שועל ולמה נקרא שמה שורה שהיא עשויה כשורה שעורה אלו השעורים נסמן זה השיפון וכוסמת זה הכוסמין גבולתו לחם עד כאן גבולו של לחם.

ולמידין מן הקבלה? כלומר: האם אפשר ללמוד הלכה דאורייתא מדברי קבלה שבספרי הנביאים? אמר רבי סימון: מן מה דכתיב "ויסרו למשפט אלהיו יורינו"³⁷ - כמי שהוא דבר תורה.³⁸

פסוקי ישעיהו שעליהם מבוססת הדרשה של ר' שמואל בר נחמן בירושלמי, אינם דרשה של אסמכתא בעלמא, הפסוקים אכן עוסקים בהכנת הלחם:

הָאֲזִינוּ וְשָׁמְעוּ קוֹלֵי הַקְּשִׁיבוּ וְשָׁמְעוּ אִמְרָתִי: הַכֹּל הַיּוֹם יִחְרַשׁ הַחֶרֶשׁ לְזָרַע יִפְתַּח וְיִשְׁדָּד אֲדָמְתּוֹ: הֲלוֹא אִם שָׁוָה פְּנֵיהֶם וְהִפְיִץ קֶצֶח וְכַמֵּן יִזְרַק וְשֵׁם חֶטָה שׁוֹרָה וְשֶׁעֶרָה נִסְמָן וְנִסְמָת גְּבֻלְתּוֹ: וְיִסְרוּ לְמִשְׁפַּט אֱלֹהֵינוּ יוֹרְנוּ: כִּי לֹא בְּחֶרֶץ יוֹדֵשׁ קֶצֶח וְאוֹפֵן עֵגְלָה עַל כֵּמֵן יוֹסֵב כִּי בְמִטָּה יִחְבֹּט קֶצֶח וְכַמֵּן בְּשֶׁבֶט: לָחֶם יוֹדֵק כִּי לֹא לְנֶצַח אָדוּשׁ יְדוּשָׁנוּ וְהֵמָּם גִּלְגַּל עֵגְלָתוֹ וּפְרָשָׁיו לֹא יִדְקָנוּ:³⁹

פסוקים אלו משתמשים בהכנת הלחם, משלב הזריעה ועד מלאכות התקנת הפת, כמשל לפעולה המוסרית של הנביאים בקרב העם. המשל מפרט את סוגי תבואות המשמשים ללחם, והדרשן בירושלמי סומך עליהם את רשימת חמשת מיני דגן. מכך שלא תירצו שזו אסמכתא בעלמא, וחיפשו הצדקה לכך שלמדים מדברי קבלה, נראה שהירושלמי סבר שזה הוא לימוד גמור. אף כי קשה לטעון שניתן להפיק בפשטות מן הפסוק את חמשת מיני דגן, בשמות הידועים לנו מן המשנה. אי אפשר היה לדרוש מן הפסוק הזה את חמשת מיני הדגן מבלי שהיו ידועים מראש בקבלה, במובן של מסורת תורה-שבעל-פה. אך אין זה מונע את הדרשן מלפרש, בהסתמך על ידיעותיו מן המשנה, שחמשת המינים שבפסוק מהוים מקור לחמש המינים במציאות וקיימת ביניהם חפיפה. דוגמה מקבילה לדרשה זו היא הדרשה המפיקה את שעורי התורה מן הפסוק "ארץ חיטה ושעורה". גם שם חייבים לומר שהשעורים היו תחילה בבחינת "הלכה למשה מסיני", והפסוק אינו אלא סמך להלכה זו. בכל אופן, אין הלימוד הזה מצריך כלל את ההגדרה על פי דבר הבא לידי חימוץ. מצה מוגדרת כלחם כמו חלה וכמו חדש. וחמץ עשוי להלמד באופן נפרד לגמרי.⁴⁰

י. מצה עשירה

השלב הבא בדיון הגמרא אודות הגדרת המצה עוסק במצה עשירה. גם מכאן מתברר ענין היחס בין מצה לחמץ: אמר רבה בר בר חנה אמר ריש לקיש: עיסה שנילושה בין ושמן ודבש - אין חייבין על חימוצה כרת. יתיב רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע קמיה דרב אידי בר אבין, ויתיב רב אידי בר אבין וקא מנמנמ. אמר ליה רב הונא בריה דרב יהושע לרב פפא: מאי טעמא דריש לקיש? אמר ליה: דאמר קרא "לא תאכל עליו חמץ" [וגו'] דברים שאדם יוצא בהן ידי חובתו במצה - חייבין על חימוצו כרת. והא, הואיל ואין אדם יוצא בה ידי חובתו, דהויה ליה מצה עשירה - אין חייבין על חימוצה כרת.

איתיביה רב הונא בריה דרב יהושע לרב פפא: המחיה וגמעו, אם חמץ הוא - ענוש כרת, ואם מצה הוא - אין אדם יוצא ידי חובתו בפסח. והא הכא, דאין אדם יוצא ידי חובתו במצה, וחייבין על חימוצו כרת! איתער בהו רב אידי בר אבין, אמר להו: דרדקי, היינו טעמא דריש לקיש: משום דהוו להו מי פירות ומי פירות אין מחמיצין.⁴¹

ההבנה הראשונית של ה"דרדקי" היתה שהגדרת חמץ נובעת מהגדרת מצה. ולכן, מה שלא יוצאים בו ידי חובת מצה, אין חמצו ענוש כרת. התפיסה המצמצמת הזו של החמץ היא העמדה הקיצונית ביותר של תפיסת החמץ כנגזרת של מצה, שהרי לפי הבנתם העיסה שיש בה יין שמן ודבש היא חמץ גמור, וחסרונה היחיד הוא שאינה ראויה לשמש מצה, כיון שאינה עונה לקריטריון "לחם עוני", ודי בכך כדי למעטה מאיסור כרת.

³⁷ ישעיהו כח כו

³⁸ ירושלמי חלה שם.

³⁹ ישעיהו פרק כח כ"ג - כ"ח

⁴⁰ עי' במנחת חינוך מצוה י' אות ה' ו-ו', שדך באריכות בענין החובה שמצה תוגדר כ"לחם".

⁴¹ פסחים לה א

רב אידי בר אבין דוחה את הגישה הזאת וטוען שסיבת הפטור היא שמי פירות אינם מחמיצים. ואם כן – זהו פטור עצמי הנובע מהגדרת חמץ, ואינו נובע ממצה.
דברי רב אידי בר אבין יוצרים הפרדה בין הגדרת מצה להגדרת חמץ. חמץ מוגדר אך ורק על פי מדדים כימיים: האם מתקיים תהליך כימי של החמצה. להגדרת מצה יש תנאים נוספים, שאינם נוגעים דווקא לכימיה של ההחמצה. מצה "עשירה" פסולה מסיבות אחרות. הרי שיש למצה הגדרה וערך עצמי, ולא רק כחסרון חמץ. מן הדיון של שני ה"דרדקי", התלמידים התברר גם הצד הנגדי – שחמץ אינו מוגדר דווקא על ידי היפוכה של מצה, אלא הוא יכול להיות גם דבר שאינו תלוי כלל בהגדרת מצה. כדוגמת חמץ נזלי, שבדאי אינו פת ואין יוצאים בו ידי חובת אכילת מצה: כבדוגמה של "המחהו וגמעו"⁴².

יא. מצה עשירה – בין לחם עוני לחמץ

השאלה של הגדרת מצה עשירה חוזרת ונידונית בגמרא בהרחבה, כמחלוקת תנאים: תנו רבנן: יכול יוצא אדם ידי חובתו במעשר שני בירושלים? – תלמוד לומר: "לחם עני", מה שנאכל באנינות, יצא זה שאינו נאכל באנינות אלא בשמחה, דברי רבי יוסי הגלילי. רבי עקיבא אומר: מצות, מצות ריבה, אם כן מה תלמוד לומר "לחם עני" – פרט לעיסה שנילושה ביין ושמן ודבש.⁴³
לדעת רבי יוסי הגלילי, עוני הוא לשון עיני – סבל וצער, ומצה אמורה לבטא את הצער ולא להוות מאכל של שמחה. בעיני רבי יוסי הגלילי מצה היא זכר לשעבוד. זו הדעה שדחאה המהר"ל, אבל הובאה במפרשים אחרים רבים, כגון בפירוש הרמב"ן על התורה:

ובאר בכאן דברים רבים. כי הזכיר במצה שתהיה לחם עני, להגיד כי צוה לזכור שיצאו בחפזון, והיא עני זכר כי היו במצרים בלחם צר ומים לחץ, והנה תרמוז לשני דברים, וכן אמרו הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא בארעא דמצרים. או יאמר שתהיה עוד עשויה כלחם עני ולא שתהיה מצה עשירה, כמו שהזכירו רבותינו.⁴⁴
לעומת זאת, רבי עקיבא חולק וסובר שאין לפרש עני במשמעות של עיני:

מאי טעמא דרבי עקיבא? – מי כתיב לחם עוני? עני כתיב. ורבי יוסי הגלילי: מי קרינן עני? עוני קרינן. ורבי עקיבא: האי דקרינן ביה עוני – כדשמואל, דאמר שמואל: לחם עני – לחם שעונין עליו דברים הרבה.⁴⁵
רבי עקיבא דורש עני ככתבו, "אם למסורת", ומובנו – כלחמו של העני שהוא דל. בדעתו של רבי עקיבא יש מקום להסברו של המהר"ל, שאין בדברים אלו ביטוי לשעבוד אלא לחירות בלבד. והעני, במובן זה, הוא בן חורין ביותר, שאינו משועבד לדבר או לאיש. ובודאי לא לממון ומותרות. אמנם, רבי עקיבא נדרש גם – על פי הגמרא – להסביר את המשמעות של הקרי, בחינת "אם למקרא", ועל זה מוצעת דרשה אחרת לגמרי – לשון "עניה", כמו במקרא ביכורים: "וענית ואמרת", שמובנו הוא בדרך כלל אמירה חגיגית וטקסית, וכאן היא מתייחסת למצות הגדה המלוה את אכילת מצה בליל הסדר.

לשיטת רבי יוסי הגלילי אכילת המצה מסמלת את שעבוד מצרים, ולדעת רבי עקיבא אכילת מצה מזמנת לספר את סיפור הגאולה והחרות משעבוד.

בשלב הבא של הדיון מבררת הגמרא את היחס בין דין מצה עשירה לדין חמץ: וסבר רבי עקיבא עיסה שנילושה ביין ושמן ודבש לא? והתניא: אין לשין עיסה בפסח ביין ושמן ודבש. ואם לש, רבן גמליאל אומר: תשרף מיד, וחכמים אומרים: יאכל. ואמר רבי עקיבא: שבתיה היתה אצל רבי אליעזר ורבי יהושע, ולשתי להם עיסה ביין ושמן ודבש, ולא אמרו לי דבר. ואף על פי שאין לשין – מקטפין בו. אתאן לתנא קמא. וחכמים אומרים: את שלשין בו – מקטפין בו, ואת שאין לשין בו – אין מקטפין בו. ושין שאין לשין את העיסה בפושרין. לא קשיא, הא – ביום טוב ראשון, הא – ביום טוב שני. כדאמר להו רבי יהושע לבניה: יומא קמא לא תלושו לי בחלבא, מכאן ואילך – לושו לי בחלבא.⁴⁶
מסקנת הגמרא ליישב את הסתירה הנראית בדעת רבי עקיבא היא, שמצה עשירה אינה חמץ ואפשר לאכלה בפסח, אך אין יוצאים בה ידי חובת המצה בלילה הראשון, שבו צריך לקיים "לחם עוני".

⁴² לשאלת הגדרת חמץ על פי מצה נזקק עוד בשעור על תערוכות חמץ.

⁴³ פסחים לו ע"א. השוה מכילתא דר"י פסחא, בא פ"י. ד"ה כל מחמצת – מחלוקת התנאים בכיזור לחם עוני ומה נתמעט ממנו

⁴⁴ רמב"ן דברים פרק טז פסוק ב

⁴⁵ פסחים לו ע"א

⁴⁶ פסחים דף לו עמוד א

מכאן שוב חוזרים להבחנה בין שני מיני מצה. מצת המצוה של ליל הסדר, שיש בה דינים מיוחדים בתחומים שונים, ולא די בכך שהיא אינה חמץ, אלא היא בבחינת "לחמי התודה" של קרבן הפסח, והמצה של שבעת הימים, שאין בה מהות של קיום אלא רק של העדר: היותה פת נטולת חמץ.

יב. דרשות לחם עוני

ראינו שאחד המקורות להגדרת מאפייניה של מת המצוה הוא הפסוק בדברים המגדירה כ"לחם עני". מצינו בגמרא שלשה פירושים ל"לחם עני". הפירוש של רבי יוסי הגלילי – שזו לשון "אנינות", כדמפרש רש"י, שדרש עוני – אוני,⁴⁷ וכן במובן של עינוי וצער. מכח זה סבר רבי יוסי הגלילי שאין יוצאים ידי חובה במצת מעשר-שני שיש באכילתו שמחה, אף כי מובן שאין איסור באכילתה בשאר ימי הפסח. הפירוש של רבי עקיבא הוא שעוני מובנו עניות, למעט מצה עשירה. ודרשה שלישית, שאינה נוגעת להגדרת מהותה של המצה אלא אופן אכילתה, תוך שעונים עליה דברים הרבה.

לגישה ש"לחם עוני" מתייחס לאופן האכילה ולא רק לאופן התקנת המצה, משתייכת גם הדרשה בפרק עשירי, ש"לחם עוני" מובנו – כדרכו של עני המסתפק בפרוסה.⁴⁸ מכאן למדו הלכה לבצוע את המצה האמצעית לשניים ולברך "על אכילת מצה" על הפרוסה.⁴⁹

פירוש אחר, על דרך ההתקנה של הפת נובע ממדרש הלכה אחר:

תנו רבנן: לחם עני - פרט לחלוט ולאשישה. יכול לא יצא אדם ידי חובתו אלא בפת הדראה - תלמוד לומר מצות מצות - ריבה, ואפילו כמצות של שלמה. אם כן מה תלמוד לומר לחם עני - פרט לחלוט ולאשישה.⁵⁰ ומאי משמע דהאי אשישה לישנא דחשיבותא - דכתיב "ויחלק לכל העם לכל המון ישראל למאיש ועד אשה לאיש חלת לחם אחת ואשפר אחד ואשישה אחת"⁵¹ וגו'. ואמר רב חנן בר אבא: אשפר - אחד מששה בפר, אשישה - אחד מששה באיפה. ופליגא דשמואל, דאמר שמואל: אשישה - גרבא דחמרא, דכתיב "ואהבי אשישי ענבים".⁵² משמע מן הדיון בגמרא שהחסרון בחלוט ואשישה הוא שזה "לישנא דחשיבותא", ומצה אמורה להיות "לחם עני" ולא לחם של חשיבות. בשונה מרבי יוסי הגלילי שדורש שמצה תהא מאכל נטול שמחה, התנא כאן דורש שתהיה מאכל נטול חשיבות.⁵³

בכל אופן, משמע מן הגמרא שמצה אמורה לבטא חוסר-חשיבות. כלשונו של הלקט יושר "דלחם כאלו עושין לגדולים ומלכים".⁵⁴ ועל כן אינו נחשב ל"לחם עוני". מכאן למדים טעם חדש במצה – ענין חוסר החשיבות. והוא תואם לבעלי הדרשות שהסבירו את הסמליות במצה מכך שהיא מבטאת נמיכות וענוה, ושוללת את הגבהות והגאווה המסומלות בעיסה שהחמיצה ותפחה.

הראשונים התלבטו בפירוש "חלוט ואשישה".⁵⁵ הרא"ש מסכם את הקושי ופתרונותיו:

תנו רבנן: "לחם עוני" פרט לחלוט ואשישה. משמע הכא דחלוט הוא לחם אלא דלא הוא לחם עוני. וקשה דלקמן (דף לז א) אמרינן דחלוט של בעלי בתים פטור מן החלה, אלמא לא הוא לחם כלל? וי"ל דהכא מיירי בבבילתו

⁴⁷ זו דוגמה לדרשה הנסמכת על תופעת [התערערות הגרוניות](#) בלשון חז"ל, וחילוף "אלפין – עיינין" שהיה מוכר כתופעה בלשון הגליליים. (מגילה כד ב), תופעה שחזרה גם לכתיבה (שבת קג ב). וראו בהרחבה, שמעון שרביט, עיונים בפרשת הגרוניות בלשון חכמים, בתוך מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית. בעריכת מ.צ. קדרי וש. שרביט, אוניברסיטת בר אילן, תש"ן. עמ' 225 ואילך.

⁴⁸ למקבץ דרשות אלו במקורות תנאים ע"י מדרש תנאים פט"ז פס' ג': אם כי יש להסתפק שמא יש בנוסח שלפנינו במדרש השפעה מן התלמוד הבבלי.

⁴⁹ פסחים קט"ו ב' וע"י תוד"ה מה דרכו של עני, קט"ז א'

⁵⁰ השה ספרי דברים פיסקה ק"ל. ושם נוספה דרשת רבי שמעון בר יוחאי: למה נקרא לחם עוני? אלא על שם עינוי שנתענו במצרים. ר' שמעון גם סובר שפסול חלוט הוא מפני שאינו משתמר ולא מפני שאינו "עוני", שהרי הוא מוציא את דרשת העוני לענין אחר. ע"י מדרשבי"פ פ"ב פס' י"ז: ושמתם את המצות.

⁵¹ שמואל ב' ו'.

⁵² הושע ג. פסחים לו עמוד ב'

⁵³ קרה למצה מה שקרה גם לסוכה וארבעת המינים ומזווה ועוד. מצוות שמודגש בתורה ובדברי חז"ל שהן מצוות "זולות", הפכו להיות, בשל חיבתן של ישראל למצוות והידור בהן, ובשל חיבתם של הסוחרים לממון, למצוות עתירות ממון. עלות חלה "עשירה" ביותר של שבת היא אפסית מול העלות של מצה שמורה עבודת יד עם כל ההידורים והדקדוקים. והאוסר חלוט ואשישה משום ש"לשון חשיבות" פוסל את הלחם-עוני, ודאי היה עשוי לשקול גם פסילת מצה שמורה של ימינו שהיא פת "עושר" גמורה.

⁵⁴ ח"א, או"ח, עמ' פט ענין ב'.

⁵⁵ השה גם ירושלמי, פרק ב' ה"ד, כ"ט ב'

עבה. ומיהו קשה מההיא דאמרינן בפרק החולץ, (דף מ א) גבי חלוט אע"ג דחלטיה מעיקרא כיון דהדר אפייה בתנור לחם קרינא ביה ואדם יוצא בה ידי חובתו בפסח. וי"ל דהתם מיירי בבלילתו רכה דקודם אפייתו בתנור אפי' לחם לא הוי ואחר אפייתו חשיב לחם וחשיב נמי לחם עוני כיון דבלילתו רכה. והכא איירי בבלילתו קשה דלחם הוי לענין חלה ולחם עוני לא הוי לא שנא אפייה בתר דחלטיה ולא שנא לא אפייה. ורב האי פירש האי דחלוט הוא לחם העשוי בשמן כחלוט של בעלי בתים הלכך אין יוצאין בו בלילה הראשון לפי שהיא מצה עשירה וחלוט שחלטו ברותחין יוצאין בו אם חזר ואפאו. גם לפירוש זה צ"ל דהכא איירי בבלילתו קשה ולקמן בבלילתו רכה דהכא קרי לחלוט של בעלי בתים לחם אלא דלא הוי לחם עוני ולקמן אפילו לחם לא הוי:⁵⁶

הרא"ש מתמודד עם הסתירה בגמרא בהבנת מעמדו של החלוט. מצד אחד הוא נתפס כלחם הראוי לשמש כמצה, אלמלא החסרון של שאינו בבחינת "לחם עוני". במקום אחר הוא פטור מחלה, ואם כן – אין הוא נחשב כלחם. הפתרון של הרא"ש הוא להבחין בין שני סוגי חלוט, שניהם אינם חמץ, אך רק אחד מהם עונה להגדרת לחם. ואף הוא, אינו ראוי לשמש כמצה. בתוך הטווח של ה"לא-חמץ" יכולים להיות שני אופנים של פסול מצה: מה שהוא בכלל "לא לחם" או מה שסובל רק מחסרון של "לא לחם עוני".

המגוון של המדרשים והפירושים ל"לחם עוני" מתפרש כמובן רק על מצת המצוה, זו של הלילה הראשון. למצת שבעת הימים אין דורשים אף אחת מן הדרישות הללו, ובלבד שלא יהיה בה חשש חמץ: כגון פת עבה,⁵⁷ ופת שנילושה במי פירות, שבה נדון להלן.

יג. יין שמן ודבש

בנוסף לקמח העשוי מחמשת מיני דגן, נחוץ גם נזל כדי ליצור עיסה, ללוש אותה, ולאפות ממנה פת, בין אם היא מצה או חמץ. בעקבות מחלוקת התנאים בדיון מצה שנילושה ביין שמן ודבש, עולה השאלה אם פסול מצה שנילושה בחמרים שאינם מים פסולה למצה מפני שהיא עשירה, אך אין בה איסור חמץ, או שמא יש בה גם מידה של חימוץ. הראשונים נחלקו בכך, והספק מוצג בדברי התוספות כך:

ומי פירות אין מחמיצין - היינו להתחייב כרת כדאמרינן בהדיא אין חייבין על חימוצו כרת, אבל לאו אית ביה. ובסמוך נמי אמרינן "אין לשיין ביין ושמן ודבש ואם לש תשרף מיד". וחכמים נמי דאמרי תאכל היינו משום שיכולין לשומרה מן החמץ כשאר עיסה, אבל לכולי עלמא מחמיצין.

וקשה דלקמן (דף מ.) מסקינן גבי קימחא דאבישונא אבל מי פירות שרי דמי פירות אין מחמיצין, משמע דשרינן לגמרי. וכן פירש רבנו תם דאין מחמיצין כל עיקר. והא דאמר "תשרף מיד" כשעירב עמהן מים, דאז ממהרות יותר להחמיץ. ועל הא אמר דאין בהן כרת אבל לאו אית ביה. אבל היכא דלית ביה תערובת מים כגון יין וחומץ ושאר מי פירות שרו לגמרי... וכן מוכח בסוף כל המנחות באות מצה (מנחות דף נז: ושם) ... אלא ודאי היכא דליכא מים אינו מחמיץ כלל.

וקשה לרשב"א דחומץ האדומי חשיב ליה בפרק אלו עוברין (לקמן דף מג.) חמץ דגן גמור ע"י תערובת. ואמאי והא חומץ האדומי מפרש התם דרמו ביה שעורים? פירוש משימין השעורים ביין כדי שיחמיץ היטב, והא מי פירות אין מחמיצין ואפילו אם משימין מים עמהן אכתי לא הוי אלא חמץ נוקשה?
ואומר ר"י שהשעורים שורין במים קודם שמימין ביין.

ובמי ביצים נסתפק רש"י אי חשיב מי פירות או לא לפי שאנו רואים שהעיסה נעשה עבה בהן יותר מבמים. אבל רבנו תם נהג היתר בדבר והיה נוהג לאכול בערב הפסח אחר ארבע שעות עוגה שנילושה בביצים. והא דקאמרינן בירושלמי האוכל מצה בערב פסח קודם זמנה כאילו בועל ארוסתו בבית חמיו היינו מצה הראויה לצאת בה ידי חובה וזו מצה עשירה היא.⁵⁸

קיימות שלש אפשרויות להתייחס ללישה במי פירות, בלי תוספת מים: א. מי פירות מחמיצין יותר ממים ולכן אם לשו בהם תשרף העיסה מייד. ב. מי פירות מחמיצין כמו מים וניתן לאפות מצה על בסיס מי פירות, בתנאי האפיה המקובלים גם בעיסה מבוססת על מים – בחפזון, כך שלא תספיק להחמיץ. ג. מי פירות אינם מחמיצים כלל, אלא גורמים "סרחון", כמו אורז ודוחן לשיטת חכמים.

⁵⁶ רא"ש מסכת פסחים פרק ב סימן יג

⁵⁷ פסחים לו ב – לז א

⁵⁸ תוד"ה אין מחמיצין, ל"ה ב'

יש לדון בנפרד בלישה במי פירות המעורבים במים. יש אפשרות, שגם אם מי פירות עצמם אינם מחמיצים, הם מהווים זרז החמצה לעיסה שיש בה מים.

קיימת הבחנה בין הנוזלים השונים: יין שמן ודבש, חלב, מי פירות אחרים, ומי ביצים. מובן, שכל הדיון הזה נוגע רק למצת שבעת הימים, שאין יוצאים בה ידי חובה בליל הסדר, אולם בליל הסדר כל סוגי המצות הללו פסולים מכיון שהם אינם מוגדרים כ"לחם עוני".

עד כאן, הוצעו שני צירים שעל גביהם נעה הגדרת המצה. מצה אמורה להיות דבר שיכול להחמיץ, ונאפה לפני שהספיק להחמיץ, ומצה אמורה להיות "לחם עוני", ולא "עשירה". ומתוך כך, סוגי העיסות נחלקות ל"לא בר החמצה" ו"בר החמצה", כאשר מ"ברי החמצה" אפשר לייצר, חלות חמץ, מצות עשירות ומצות לחם עוני. הדיון על לישה במי פירות העלה אפשרות נוספת, והיא האפשרות להחמצה חלקית. רש"י פתר את הסתירה בין הדעה הטוענת שאין חייבים על חימוץ כרת לבין הדעה הטוענת שעיסת מי פירות "תשרף מייד" על ידי הבחנה בין "חמץ גמור", ל"חמץ נוקשה".⁵⁹ ה"נוקשה" הוא חמץ שאין חייבים עליו כרת אבל הוא אסור בלאו. מובן שאי אפשר לקיים בו מצוות מצה.⁶⁰

ד. חילוקים במי פירות

הגישות השונות העולות מן הגמרא ביחס למי פירות, חושפות את הפער בין המובנים השונים של הגדרת חמץ ומצה באופן כללי. נבחן זאת באמצעות דוגמה אחת מני רבות:

הראשונה, שיטת הרמב"ם במי פירות: הרמב"ם פסק שרק ארבעה מיני משקין: יין, שמן, דבש וחלב, שנזכרו בגמרא בסוגית "מצה עשירה" נחשבים לעשירים וגורמים לפסול את המצה מלקיים בה מצות אכילה בליל הפסח. אולם שאר מי פירות – "מיץ" בלשוננו – אין בהם עשירות ויוצאים בהם ידי חובת מצות אכילת מצה.

מצה שלשה במי פירות יוצא בה ידי חובתו בפסח, אבל אין לשין אותה ביין או שמן או דבש או חלב משום לחם עוני כמו שבארנו, ואם לש ואכל לא יצא ידי חובתו.⁶¹

מובן, שהרמב"ם כלל לא דן במי פירות מנקודת המבט ה"כימית" של החמצה. לדידו, מי פירות – כל הפירות כולם – דומים למים, והם מחמיצים לכל דבר, הן לאיסור חמץ, הן להיתר מצה. אלא שלחלק מהם יש אופי של עשירות, ואחרים, הם כמים לכל דבר.⁶²

על כך העיר הרב המגיד, שיש מי שאומר כי דברים אלו אמורים רק אם יש בעיסה גם מים, אבל בלא מים אינו מחמיץ כלל.⁶³ אלא שכאן עולה השאלה, כיצד יש להתייחס לתהליך החמצה החלקי הנוצר על ידי מי פירות, הגורם להווצרותו של "חמץ נוקשה", שאינו חמץ גמור שחייבים עליו כרת.

המנחת-חינוך דן בפרוט בשיטות הראשונים והאחרונים בענין זה. עיקר דיונו נסב סביב השאלה באילו תנאים תחשב תערובת כזו של דגן, מים ומי פירות לחמץ גמור ולא לחמץ נוקשה. הבעיה שעורר היתה, שבמידה ומדובר על חמץ "נוקשה", אין להחשיב עיסה זו לעיסה שעשויה להגיע לכלל חמץ גמור, ואם כן, אי אפשר גם לצאת בה ידי חובת מצה, שהרי כל שאינו בא לידי חימוץ, אין יוצאים בו ידי חובת מצה. מסקנתו המחודשת היא כדלקמן:

אבל העיקר נראה לענ"ד כתירוץ הלחם משנה כאן ואטעים דבריו קצת, וכי מבואר בתורה דאינו יוצא ידי מצה אם לא שיכול להחמיץ לאחר הלישה? רק גזירת הכתוב דהמצה תהיה מדבר שיכול להיות בשום פעם חמץ, על כן אינו יוצא חוץ מחמשת המינים דמשכחת לה שיהא חמץ אם נתחמץ בעודם חטים או בעת שהיה קמח, א"כ שפיר מיקרי כל שחייב עליו משום כל תאכל חמץ דברים הבאים לידי חימוץ, אף שאחר לישה אינו בא לידי חימוץ, מידי דהוי לאחר אפיה אינו בא לידי חימוץ ולא איכפת לן. והעיקר הוא שהמצה היתה יכולה לבוא לידי

⁵⁹ רש"י לפסחים ל"ו א', ד"ה אין לשין

⁶⁰ שיעורו ומקורו של איסור חמץ זה שנויים במחלוקת הראשונים. ע"י בספר החינוך מצוה י"ב, שם מנה כדעת הרמב"ם לאו מיוחד לעיסה שיש בה תערובת חמץ, והוא לאו של "כל מחמצת לא תאכלו". כנגד זה הביא שם את דעת הרמב"ן, הסובר שאין לאו מיוחד לתערובת חמץ, והדבר תלוי במידת התערובת. אם יש בה כזית חמץ בכדי אכילת פרס יהיה אסור כרת, ואם פחות מכך, יהיה פטור מדאורייתא ואסור רק מדרבנן. אמנם, מחלוקת הרמב"ם והרמב"ן מתייחסת לתערובת של חמץ גמור, אולם השאלה אם קיים לאו נפרד לחמץ שאינו גמור עשויה להיות קשורה לשאלה זו.

⁶¹ רמב"ם, פ"ו מחמץ ומצה ה"ה

⁶² כעין הגדרתם לענייני טהרות. יש שבעה "משקים" רשמיים בתורה. מהם אחד לא רלוונטי לאפית מצה: דם, ושניים הם מים: טל ומים. כל השאר, אינם בעלי מעמד עצמאי, אלא נחשבים למים לכל דבר.

⁶³ כדברי הרמב"ן במלחמות בדרך י' ע"א מדפי הרי"ף. לעיל ראינו שדעת רבנו תם היא שעיסה שנילושה בביצים גם היא נחשבת למצה עשירה. הטור בס' תס"ב פסק בפשטות כדעת רוב הפוסקים החולקים על הרמב"ם ואינם מבחינים בין ארבעת המשקים לשאר מי פירות. עיי"ש ובכ"י לסיכום עיקרי דעות הראשונים בענין מי פירות.

חימוץ בשום פעם, ותירוץ זה נכון מאוד.⁶⁴

לפי דברי המנחת-חינוך⁶⁵, היכולת לבוא לידי חמץ אינה תנאי בעיסה של המצה, אלא רק בהגדרת מיני הדגן שבה. ההגדרה הזאת משקפת תפיסה, שבה לא תהליך האפיה הוא הקובע את הגדרת המצה, אלא החומר הדגני ממנו היא עשויה.

דבריו של המנחת חינוך אינם הולמים את רוב הדעות שמנינו לעיל בהגדרת מצה. אם יש מרכיב מרכזי בהגדרת המצה שהיא "לא חמץ", המוקד הוא דווקא באופן האפיה, ולא בסוג הדגן. מצה נקראת "לחם עוני" על פי: "מה דרכו של עני הוא מסיק ואשתו אופה". כלומר, התנאי של חשש חימוץ והזהירות ממנו, שהוא המאפיין המרכזי של המצה, והוא בא לידי ביטוי דווקא בזריזות בעת האפיה. כך גם משתמע בטעם שנתנה תורה, שה"חפזון" הוא ערך משמעותי במצוות מצה. כך משמע גם מן המשניות העוסקות באפית המצה בפרק השלישי, הקובעות את סדרי האפיה ומהירותה, ומזהות את שלב המעבר ממצה לחמץ. כל אלו אינם קיימים לפי המנחת-חינוך במי פירות שאינם עשירים, כדעת הרמב"ם, ובכל זאת אפשר לצאת בהם ידי חובת מצה. כיון שלידו, ההגדרה המהותית של המצה העשויה לבוא לידי חימוץ הוא במיני הדגן.

המנחת חינוך נשען על ההגדרה של תנאי החימוץ במשנת חלה. שם, כפי שהסברנו, אין משמעות לשאלת חמץ ומצה במובן החפזון של פסח. והיכולת לבוא לידי חימוץ אינה אלא מדד להגדרת פת באופן כללי. בעל המנחת-חינוך הבין, שזו ההגדרה העיקרית הנסמכת על אפשרות החימוץ, הגדרת פת, והעתקתה של הגדרה זו להלכות מצה אינה מכילה מעבר לכך דבר. כלומר – הסיבה לכך שיוצאים ידי חובת מצה רק במה שיכול לבוא לידי חימוץ, היא שאלמלא כן אין זו בכלל פת. ואם כן – הדבר נחוץ, כמו במשנת חלה – רק להגדרת מיני הדגן. יש להוסיף ראייה לדבריו ממשנת פסחים, שגם היא לא טרחה לומר דבר על סוגי הנוזלים שלשים בהם את המצה, ורק ציינה שכדי לצאת ידי חובת מצה נחוץ אחד מחמשת מיני דגן.

בעל המנחת חינוך סובר, שיש להבחין במצה בין שני עניינים. האחד הוא עצם הגדרתה כפת, ולשם כך היא צריכה להיות עשויה מאחד מחמשת המינים. הגדרה זו תלויה ביכולת החימוץ בלבד. יכולת חימוץ זו אינה אופיינית דווקא להגדרת מצת מצה, אלא כפי שראינו במכילתא וברושלמי, היא משמשת גם להגדרת עיסה לחלה ומנחות. נמצא, שיכולת החימוץ היא דין כללי בהגדרת לחם, שמקורו אמנם בפסח, אבל אינו המחייב העיקרי של מצת מצה.⁶⁶

מלבד זה, קיימת במצה גם דרישה שתהיה "לחם עוני" ולא עשירה. דרישה זו ייחודית רק למצת הפסח ואין לה שום ביטוי בדין חלה.⁶⁷ בתחום הזה יש חשיבות דווקא לסוג העיסה ולא לסוג הדגן. שכן מבחינת הדגן, הוא ייחשב ללחם עוני גם אם הוא מכיל סובין והוא דל ביותר, וגם אם הוא עשוי סולת נקה, "עשירה" ביותר. מה שקובע עשירות ועניות הוא דווקא אופן הלישה, ובעיקר – הרכיבים המעורבים בפת מלבד מים וקמח.

טו. לסיכום

כפי שראינו, פרטי הלכות מצה נובעות משאלות היסוד של מהות המצה. הדוגמה ההלכתית שעסקנו בה בתמצית, סוגית מי פירות, משקפת את הביטוי של העקרונות הרעיוניים היסודיים בשאלות ההלכתיות הפרטניות ביותר. דברי המהר"ל, שהאוכל מצה אינו מוצא בה שום טעם נכונים רק ביחס לפן החמרי של המצה, אולם ודאי הוא שבשרשים הרעיוניים, יש למצה טעמים רבים ושונים זה מזה. חלק מהם אפילו סותרים זה לזה. במישור ההלכתי חייבים לפסוק ולהכריע הלכה למעשה. ברובד העיוני רעיוני יכולות הגישות השונות למצוא מקום זו בצד זו. אכילת חמשה זיתים בליל הסדר מאפשרת לחלק את הכוונות, ולהתמקד בכל אכילה ביסוד רעיוני אחר של המצה.

⁶⁴ מנחת חינוך, מצה י, ארת ז'.

⁶⁵ דבריו מבוססים על דברי הלח"מ והמג"א. עי' במקורות שהביא מדבריהם ודינו בהם.

⁶⁶ עי' עוד בענין זה בבית הלוי ח"א סי' כ"ו.

⁶⁷ לגבי מנחות הבאות מצה יש מקום לדין נוסף ואכמ"ל